

Присвячується
75-річчю
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Dedicated to the
75th Anniversary
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical University

**УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ**

**UKRAINE
EUROPE
WORLD**

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University**

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 15

Ternopil – 2015

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 15

Тернопіль – 2015

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 15: Dedicated to the 75th Anniversary of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2015. – 343 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Record of proceedings № 9 (May 29, 2015).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheslov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskiy**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine), **Yu. R. Drevnitskiy**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**deputy editor-in-chief**), **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **O. V. Klymenyuk**, Professor, Central Institute of Post-Graduate Pedagogical Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the NAPS of Ukraine, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of World History of the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Krypakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Chernivtsi Yuriy Fedkovych National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor of History, Member of the NAPS of Ukraine, Ukrainian Cultural Centre in Moscow, **H. V. Papakin**, Doctor of History, Professor, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, Associate Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**executive secretary**), **V. I. Yaroviy**, Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **V. M. Botushanskiy**, Doctor of History, Professor
S. P. Kacharaba, Doctor of History, Professor
S. S. Troyan, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works is dedicated to the 75th Anniversary of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University as an integral part of the National and World educational, scientific and cultural heritage. It deals with the research works devoted to the 70th Anniversary of UN, covers the place of Ukraine in the international relations at present and its cooperation with foreign countries in the Euro-Atlantic integration continuum.

The researches pay attention to the World History. Methodology. Historiography. Biography Study. Ethnology and Special branches of historical knowledge as well as present the reviews of the latest works and chronicle of scientific life.

It will be useful for scientists, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures, for everybody interested in History of Ukraine in the world-historical context.

Collection of Scientific Works is included into the International Scientometric Base RISC (License Agreement № 117-03/2015, March 3, 2015). The papers are equal to the publications in Ukrainian editions included to the International Scientometric Base according to the Ministry of Education of Ukraine Decree, October 17, 2012, № 1112 (with changes from the Ministry of Education of Ukraine Decree, December 3, 2012, № 1380).

International Collection of Scientific Works articles of “Ukraine–Europe–World” is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality “Historical sciences”.

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 15: Присвячується 75-річчю Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – 343 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 9 від 29.05.2015 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет,
Л. М. Алексієвць, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**головний редактор**), **М. М. Алексієвць**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Ю. Р. Древницький**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**заступник головного редактора**), **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **О. В. Клименюк**, професор, Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти НАПН України, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут всесвітньої історії НАН України, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент НАПН України, Культурний центр України в Москві, **Г. В. Папакін**, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**відповідальний секретар**), **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти:

В. М. Ботушанський, доктор історичних наук, професор
С. П. Качараба, доктор історичних наук, професор
С. С. Троян, доктор історичних наук, професор

Міжнародний збірник наукових праць присвячений 75-річчю Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка як невід'ємної частини національної і світової освітньої, наукової та культурної спадщини. У ньому представлені дослідження до 70-ліття ООН, висвітлюється місце України в міжнародних відносинах на сучасному етапі, її співпраця із зарубіжними країнами у контексті європейсько-атлантичної інтеграції.

Значну увагу приділено проблемам всесвітньої історії, біографістики, методології, історіографії, а також етнології та спеціальних галузей історичних знань, подаються рецензії, огляди та хроніка наукового життя.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів, дипломатів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться майбутнім України та її місцем і роллю у всесвітньо-історичному контексті.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (Ліцензійний договір № 117-03/2015 від 03 березня 2015 р.). Статті збірника привносяться до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380).

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей “Історичні науки”.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЄС”: 1^а, вул. Громницького, Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

СТУДІЇ

*До 150-ліття першого виконання
національного гімну України*

УДК 94(477.83/.86) XIX

Ігор Райківський

ПЕРШЕ ВИКОНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПІСЕНЬ-ГІМНІВ У ГАЛИЧИНІ “МИР ВАМ, БРАТТЯ” (1848 Р.) ТА “ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА” (1865 Р.)

У статті висвітлюється історія написання і першого виконання найбільш відомих свого часу українських пісень-гімнів у Галичині “Мир вам, браття” і “Ще не вмерла Україна”, а також короткі відомості про їх авторів. Перша з них була написана І. Гушалевичем у 1848 р., стала своєрідним національним гімном галицьких русинів-українців періоду “весни народів”. Сучасний національний гімн України – поезія П. Чубинського, вперше опублікована в 1863 р. і покладена на музику М. Вербицьким – перший раз привселюдно прозвучав у м. Перемишлі 10 березня 1865 р.

Ключові слова: національне відродження, національний гімн, патріотична пісня-вірш, поезія.

Маловідомою сторінкою в українській історії є питання першого виконання найбільш популярних свого часу українських пісень-гімнів у Галичині (“Мир вам, браття” і “Ще не вмерла Україна”) [7; 11; 21; 28 та ін.], що стало предметом дослідження в пропонованій статті. XIX століття увійшло в історію України як період новітнього національного відродження (модерного націотворення), що проявилось в розвитку національної самосвідомості на етнічних українських землях під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Як відомо, будь-якому національно-визвольному рухові притаманні певні символи, що не лише втілюють у собі конкретні ідеї, а й сприяють їх популяризації і згуртуванню прихильників. Для національної свідомості особливе значення мають символічні прояви “винайденої традиції”: крім національного прапора та гербу, в кожного народу є свій гімн (вважається, що перший з них – неофіційний гімн Великої Британії “The Save the King/Queen” на слова Г. Кері 1740 р.) та національні свята (наприклад, святкування 14 липня у Франції та 4 липня у США) [12, с. 113].

Причому нерідко, як в українському національно-визвольному русі, на роль головного національного гімну (слово “гімн” у перекладі з грецької мови означає святкова пісня) претендувало відразу кілька віршів-пісень. Так, духовним гімном України вважається вірш О. Кониського на музику М. Лисенка в 1885 р. “Боже великий єдиний нам Україну храни...” (в первісному варіанті – “Русь-Україну храни...”) або “Молитва за Україну”. Не меншої популярності свого часу набула пісня-гімн “Не пора...” на слова І. Франка 1880 р. (із циклу “Україна”), покладений на музику Д. Січинським. У ролі національного гімну широко використовувався раніше також знаменитий “Заповіт” Т. Шевченка. Однак для українського народу головним національним гімном стала вірш-пісня “Ще не вмерла Україна”, музична редакція якої була затверджена Верховною Радою України в січні 1992 р., а текст гімну – “Законом про Гімн України” в березні 2003 р. Одним із найбільших традиційних українських національних свят стали

шевченківські дні, вшанування дня народження і смерті Т. Шевченка 9–10 березня.

У березні 2015 р. виповнилося 150 років від часу першого публічного виконання національного гімну України, що відзначається в 200-річчя від дня народження М. Вербицького, одного із його авторів, на державному рівні. 12 січня 2015 р. вийшов указ Президента України “Про відзначення 200-річчя від дня народження М. Вербицького та 150-ї річниці першого публічного виконання національного гімну”. Слова вірша “Ще не вмерла Україна” написав громадський діяч, етнограф, фольклорист і поет з Наддніпрянщини, уродженець Полтавщини П. Чубинський у вересні 1862 р. На жаль, автограф цієї поезії не зберігся [11, с. 12]. Невдовзі російський царизм вислав П. Чубинського за українську діяльність (нібито “за вредное влияние на умы простолудиновъ”) у далеку Архангельську губернію Росії в кінці листопада 1862 р., під нагляд поліції, де він пробув аж до 1869 р. [29, с. 191, 205]. Поезія мала резонанс у галицькому суспільстві, на музику її поклав галицький греко-католицький священник, композитор і диригент М. Вербицький, а вперше привселюдно національний гімн було виконано півтора століття тому, 10 березня 1865 р. на шевченківському святі в м. Перемишлі.

Нещодавно, 4 березня, виповнилося також 200 років від дня народження М. Вербицького. Він народився 1815 р. у священничій родині в с. Явірнику Руськім біля Перемишля, внаслідок раннього сирітства опинився під опікунським крилом свого родича, відомого церковного та культурного діяча І. Снігурського, одного із лідерів культурно-освітнього Товариства греко-католицьких священників у м. Перемишлі. Обдарований юнак М. Вербицький отримав патріотичне виховання, як і більшість тогочасної української інтелігенції, здобув богословську освіту. Після закінчення Львівської греко-католицької духовної семінарії він довгий час працював парохом церкви в с. Млини біля Перемишля, священницьку діяльність намагався поєднувати із захопленням музикою, передусім хоровим мистецтвом, навчився добре грати на гітарі. М. Вербицький ще в юнацькі гімназійні роки почав писати духовну музику, що набула популярності серед галичан [11, с. 19–21]. Композиторська спадщина М. Вербицького охоплює музичні твори до театральних вистав різних жанрів (“Жовнір-чарівник” за І. Котляревським, “Верховинці” за Ю. Коженювським та ін.), його багатолітній інтерес до діяльності “руського” театру проявився під час революційних подій у Галичині 1848 р. Чи не найбільшу популярність М. Вербицькому принесли світські хори, зокрема “До зорі” (на слова І. Гушалевича), “Жаль” (на текст В. Шашкевича), “На погибель” або “Тост до Русі” (вірш В. Стебельського) тощо [11, с. 22, 23].

У поезії П. Чубинського “Ще не вмерла Україна” використано мотиви польського гімну (“*Jeszcze Polska nie zginęła*”) та сербської патріотичної пісні (“Срце біје и крв ліје за своју слободу”) [5, с. 53]. Очевидно, що перший рядок поезії перегукується із назвою польського гімну “Ще Польща не загинула”. Автограф пісні “Ще не вмерла Україна” (“Ще не вмерла Украина”), написаної М. Вербицьким для голосу в супроводі гітари, зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України (далі – ЛННБУ) ім. Василя Стефаника [13, арк. 1]. У цьому ж фонді Є. Якубовича ЛННБУ міститься пісня-вірш “Ще не вмерла Україна” для жіночого тріо в супроводі фортепіано в обробці галицького композитора Д. Січинського, написана в тональності сі-бемоль мажор [14, арк. 1]. Приблизно в той же час був написаний хоровий варіант твору, що від самого початку увійшов у виконавське життя [11, с. 26]. Автори національного гімну П. Чубинський і М. Вербицький, українські діячі по обидва боки австро-російського кордону, не мали особистих контактів між собою, зв’язки між наддніпрянцями й галичанами в останній третині XIX ст.

були ще досить слабкими. Крім М. Вербицького, музику на слова П. Чубинського в різний час написали наддніпрянські громадські діячі, композитори М. Лисенко і К. Стеценко, але їх музичні версії не набули особливої популярності [11, с. 19].

Символічно, що національний гімн України вперше прилюдно прозвучав на шевченківському “музично-декламаторському” вечорі, організованому перемишльськими народовцями в 1865 р. Щорічні шевченківські вечори, коли традиційно читалися поезії з “Кобзаря”, стали головною формою громадської маніфестації національної єдності Галичини з Наддніпрянською Україною у 60-х рр. XIX ст. Творча спадщина Т. Шевченка як видатного поета і національного ідеолога відіграла особливу роль в українській історії. Галичани, включаючи діячів “Руської трійці”, вперше познайомилися з його творчістю з альманаху “Ластівка”, упорядкованого та виданого Є. Гребінкою в м. Петербурзі 1841 р. В альманасі було надруковано кілька поезій із першого петербурзького видання “Кобзаря” 1840 р. Однак відомості про найбільш видатних наддніпрянських діячів середини XIX ст. (Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова та ін.) лише зрідка появлялися в галицькій пресі, частіше у польськомовній, а їхні твори були маловідомими в Галичині до початку 1860-х рр. [19, с. 291]. Шевченкова творчість стала широко відомою в краї вже після його смерті у 1861 р., викликала справжню інтелектуальну революцію в свідомості молодого покоління. М. Павлик згадував, що під впливом поезії Т. Шевченка в суспільній свідомості відбулася “ціла революція межі русинами, особливо молодшими” [16, с. 216, 217].

Голосне читання вибраних творів Т. Шевченка набуло поширення серед шанувальників його творчості в першій половині 1860-х рр. Перше публічне читання вірша “Ще не вмерла Україна” в Галичині, автором якого помилково вважався Т. Шевченко, відбулося 26 жовтня 1863 р. на вечорі товариства “Руська бесіда” у м. Львові [21, с. 24, 32]. За свідченням львівського історика О. Середи, “уперше як прилюдна громадська подія “вечерниці”, повністю й відкрито присвячені Т. Шевченкові, відбулися в Перемишлі 10 березня 1865 р.” [21, с. 29]. На цих урочистостях і прозвучала перший раз пісня-вірш “Ще не вмерла Україна”, хоча учасники свята на території сучасної Польщі навряд чи здогадувалися, що вона колись стане національним гімном України. Починаючи із середини 60-х рр. XIX століття, шевченківські свята стали традиційними в Галичині, зокрема у м. Львові регулярно відзначалися з 1868 р. [22, с. 24]. У літературі зустрічаються відомості, правда, без чіткого документального підтвердження [28, с. 42], що вірш П. Чубинського на музику М. Вербицького виконувався дещо раніше, до 1865 р., але це було непублічне виконання. Як писав у спогадах А. Вахнянин, перемишльська народовська громада, до якої він входив на початку 60-х рр., організувала 10 березня 1865 р. у “роковини смерті Тараса” Шевченка концерт, коли “Перемишль вперше почув українську пісню” [3, с. 3].

У Галичині вірш П. Чубинського вперше був надрукований у народовському журналі “Мета” у м. Львові в грудні 1863 р., а його автором вказаний Т. Шевченко [32]. У першому друкованому виданні творів Т. Шевченка в Галичині 1867 р. Т. Шевченкові також приписувалося авторство цього вірша, бо упорядники не мали оригіналів Шевченкових поезій для перевірки текстів [18]. Під час шевченківського вечора в Перемишлі 10 березня 1865 р. хор заспівав “Ще не вмерла Україна” в другій частині програми (під восьмим номером) як звичайний вірш Т. Шевченка, на який написано музику. Як писалося у львівському журналі “Мета” в березні 1865 р., “молоді козаченьки, що стояли вь-півкруга за декламатором (він прочитав вірш народовця К. Климковича “На вічну нам’ять Тарасові”. – *I. P.*) гукнули сильним хором завітній гимнь Тараса:

Ще не вмерла Україна

И слава, и воля!...” [4, с. 80, 81].

Березневий 1865 р. вечір пам'яті Т. Шевченка у м. Перемишлі закінчився промовою Будеволі (Д. Танячкєвича) про наддніпрянсько-галицьку єдність, яку надрукувала “Мета”. Т. Шевченко “кохавь рідню Україну..., – сказав доповідач. – Кохаймо и ми, цілимъ серцемъ, ту руїну славу! ... Не лякаймося признаватись, що ми одинъ народъ съ тою Україною!” [2, с. 87].

Однак півтора десятиліття раніше в період європейської “весни народів” 1848–1849 рр., що викликала хвилю національного піднесення, в Галичині вже були українські патріотичні пісні гімнічного характеру. Для галицьких русинів-українців, як і для більшості народів у складі Австрійської імперії, революційні події сприяли устійненню національних символів. Поряд з “руською” національною символікою, що поширилася на початку революції (як відомо, в сині й жовті кольори були оздоблені зали засідань першої української політичної організації – Головної руської ради (далі – ГРР) та її місцевих філій, синьо-жовті стрічки й кокарди стали модними серед молоді тощо) [23, с. 429], з'явилася потреба в пісні-гімну для піднесення патріотичного духу [8, с. 2]. Галичани в 1848 р. співали кілька патріотичних пісень, що мали характер національних гімнів, виконувалися під час проведення різних урочистих подій. Вони були видані в 1849 р. окремою брошурою “Пѣсни на день 3/15 мая 1849” у м. Львові, де містилися три пісні, з нотами до віршованих творів: “Мир вам, браття, всім приносим”, “Де єсть руська отчина”, “Щасти нам Боже...” [9].

Найбільш популярна з тогочасних патріотичних пісень була написана галицьким греко-католицьким священиком, поетом і громадським діячем І. Гушалевичем (1823–1903 рр.) “Мир вам, браття”, а його автор став одним із перших галичан селянського походження, що здобув вищу освіту [31, с. 7]. І. Гушалевич народився в грудні 1823 р. у с. Паушівці (тепер с. Палашівка Чортківського району) на Тернопільщині. Отримав богословську освіту, закінчивши, як і М. Вербицький, греко-католицьку духовну семінарію у м. Львові. На період “весни народів” припало піднесення творчої і громадської діяльності І. Гушалевича, що став членом ГРР. На третьому засіданні ради 6 травня 1848 р. він читав свої твори (“виробы”), як записано в протоколі, “поезія подобалася, й оуряджено, абыся печатала” [6, с. 2, 20]. Свою першу поетичну збірку “Стихотворенія” видав 1848 р. у м. Перемишлі [10]. У вірші, опублікованому в збірці, молодий поет у відповідь на питання “де єсть Руська Отчина?” з позицій української національної єдності відповідав: Де Сян, Дністер, Буг реве, / Порогами Дніпр трясе, / Де широкі суть степи, / Де гуляли козаки; / На-на-на-на-на-на, / Ой там руська Отчина! [17, с. 499, 500]. У першій половині 1849 р. І. Гушалевич був редактором українських часописів “Новини” і “Пчола” у м. Львові, йому, мабуть, належала першість у вживанні поряд з етнонімом “руський” через тире, як синонім слова “український” [25, с. 32] (у часописі “Новини” 1849 р.) [1]. Після поразки революції він перейшов на русофільські, москвофільські позиції, писав макаронічним “язичієм”. І. Гушалевич довгий час працював викладачем у львівській Академічній гімназії, обирався послом Галицького крайового сейму та австрійського парламенту. Помер у м. Львові 1903 р., де й похований [30, с. 128, 129].

У збірці “Стихотворенія” І. Гушалевича вміщено кілька поезій, перша із них мала назву “Мирь Русинамъ”, більш відома як “Мир вам, браття” (“Мирь вамъ, братя!”) [9, с. 3, 4]. З-під його пера в 1848 р. вийшло “кілька руських пісень патріотичного змісту”, за словами Я. Гординського, дослідника життя і творчості І. Гушалевича, революційні події висунули молодого поета “на ширшу публічну арену”. Виголошена І. Гушалевичем поезія “Мир вам, браття” стала “властивим народним гімном галицьких русинів” у 1848 р., принесла автору стільки “лаврів”

[7, с. 6, 14, 35]. Перші поезії І. Гушалевича періоду “весни народів”, як писала в некролозі львівська газета “Діло”, “писані народною мовою, були витані русинами дуже прихильно”, а його вірш “Мир вам, браття”, покладений на музику, став “народним співом в Галичині” [15, с. 2]. І. Франко назвав вірш-пісню “Мир вам, браття” своєрідним національним гімном місцевих русинів у 1848 р., за його висловом, це був “почти национальный гимн Галицкой Руси, несмотря на отсутствие в нем какой-нибудь идеи и кое-где даже смысла” [26, с. 129].

Про обставини, в яких був написаний найбільш відомий вірш І. Гушалевича, згадував на схилі віку сам автор у “Воспоминаниях старика-очевидца из семинарской жизни 1848 г.”. 13 березня 1848 р. він вийшов із семінарії, коли була гарна погода, на прогулянку з групою учнів-семінаристів і побачив у м. Львові “огромную толпу народа”. Присутні зібралися, щоб підписати петицію до імператора Фердинанда в зв’язку з проголошенням конституції, в революційних подіях брала активну участь студентська молодь. Під час виступу на мітингу члена Ставропігійського інституту Кирила Вінковського говорилося, як писав у спогадах І. Гушалевич, що “на галицкой землѣ есть народъ рускій”, який має “право и должностъ употреблять свой собственный языкъ ... въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, въ судѣ и администраціи...”. Однак ця теза не сподобалася полякам, звідусіль посипалися голоси: “то москаль, московскій шпіонъ” [7, с. 45–47]. Перші львівські масові акції, услід за повстанням у Відні, мали емоційний вплив на юнака, особливо польсько-українські суперечки, за словами І. Гушалевича, “выдача, як сварять ся поляки з русинами”. Саме на початку революційних подій було написано поезію “Мир вам, браття”, очевидно, з метою сприяти полагожденню “спору поміж самими русинами, з одної сторони, а поміж русинами і поляками, з другої” [7, с. 48]. На думку І. Чорновола, І. Гушалевич написав вірша на замовлення єпископа Г. Яхимовича [31, с. 7].

Автором музики до вірша-гімну Я. Гординський назвав галичанина П. Любовича (1826–1869 рр.). Щоправда, в літературі найчастіше вважається, що музику написав галицький композитор, піаніст і громадський діяч Т. Леонтович (1812–1886 рр.). Мелодика композиції чимось нагадувала, за влучним висловом Я. Гординського, пісню, яку співав би, “той, що привик ходити усе в тому самому ярмі і тою самою дорогою”. Водночас мелодія пісні, “безперечно, дібрана знаменито до слів – така монотонна, така усилююча, як було монотонне та оспале життя переважаючої частини галицьких русинів 1848 р.” [7, с. 48]. Вибух революції застав зненацька єдину освічену верству руського населення – греко-католицьке духовенство, галичани виявилися не готовими для оформлення масового національного руху, не мали чіткого усвідомлення свого становища і своїх потреб [24, с. 159, 160]. За цих обставин пісня-вірш об’єктивно відобразила “погляди загалу тодішніх русинів”, які вперше виступили в Галичині на політичній арені. Русин, як писав Я. Гординський, “заяканий тою бурею, бачить, що не має сил” для протидії суспільному катаклізму, бо “вона (буря. – *І. Р.*) тягне його на силу у свій вир. І він зносить тільки руки до неба та благає о мир ... для себе та для цілого світа”, щоб мати можливість роздивитися “спокійно кругом себе...” [7, с. 45, 52]. Розгубленість галицько-руської інтелігенції на початку революції, прагнення знайти опору в бурхливих подіях 1848 р. в Австрійській імперії знайшла відображення в тексті і мелодії пісні-гімну “Мир вам, браття”.

І. Франко присвятив життя і творчості І. Гушалевича в 1903 р. окрему статтю, надруковану в “Літературно-науковому віснику”. У ній, зокрема, наголошувалося, що галичанин став відомим “разом із піснею” “Мир вам, браття”, яку вперше було виконано “на семінарськiм обході цісарських іменин, тобто дня 7 (по новому стилю 19) мая 1848 р., а в пісні згадано вже про “свободу

молодую” (І рознесем піснь новую / Ген, за море в чужину, / І свободу молодую / *Повітаймо як вино* (виділено нами. – І. Р.), тобто правдоподібно про знесення панщини...” [25, с. 10]. Як відомо, кріпосне право в Галичині було ліквідовано в квітні 1848 р. царським декретом з 15 травня того ж року. Я. Гординський, у свою чергу, переконував, що під згаданим висловом “свободу молодую” в Гушалевицевій поезії малася на увазі швидше не ліквідація панщини, а “надання конституції, котра так одушевила тодішніх русинів” [7, с. 48, 49]. На початку революції проголошено скасування цензури, демократичні свободи, а 25 квітня 1848 р. – конституцію, що перетворювала імперію в конституційну монархію [27, с. 345, 346]. І. Гушалевиць згадував про свій виступ 7 (19) травня 1848 р. у львівській духовній семінарії в “день уродин цісаря Фердинанда”, коли він “дав себе пізнати ширшій публіці як оратор і поет”. Перед присутніми після промови “виступив хор ... і заспівав голосно новозложену пісню “Мир вам, браття”. Посипались оплески з боку гостей. Настрій у цілій семінарії був повний захвату, ентузіастичний” [25, с. 24, 25].

У літературі немає точних відомостей про час написання поезії І. Гушалевиць “Мир вам, браття”. І. Франко припускав, що вона була написана в другій половині квітня – першій половині травня 1848 р. (за новим стилем, далі – н. ст.), за кілька тижнів до першого виконання пісні-вірша [25, с. 10]. На думку Я. Гординського, слова і музика першого “руського” гімну в Галичині з’явилися десь у період між 13 березня (25 березня за н. ст.) і 7 травня (19 травня за н. ст.) 1848 р. Услід за І. Франком він вважав, що вперше Гушалевицева поезія прозвучала у м. Львові 7 травня (19 травня за н. ст.) “з нагоди обходу цісарських уродин – отже, тую пісню зложено перед тим днем” [7, с. 45]. Вона стала “немов девізом русинів, їх національним гімном, здобула собі відразу широку популярність, була навіть окремою карткою видана і роздана в м. Празі руською делегацією на слов’янський з’їзд іншим представникам слов’янства”, що були присутні на Слов’янському конгресі у м. Празі в червні 1848 р. [25, с. 10]. Серед представників політичних організацій слов’янських народів Австрійської імперії, що прибули на конгрес, галицьких русинів представляли ГРР і Руський собор. Організатори конгресу передбачали вироблення принципів взаємодії австрійських слов’ян, щоб забезпечити їхні національні права, на противагу німецькому централизму, перетворити Габсбурзьку імперію у федеративне об’єднання [6, с. XXVI].

Художній рівень вірша “Мир вам, браття” навряд чи можна назвати достатньо високим, як і декількох поезій І. Гушалевиць, надрукованих у “Зорі галицькій” періоду “весни народів”. За словами І. Франка, “їх поетична вартість ніяка, мова хоч зближена до народної, але нечиста, вислів недотепний, думки крайньо наївні” [25, с. 27]. В умовах, коли місцеві русини виявилися, “неприготованими до публічного життя, була велика посуха на людей, а обставини вимагали їх багатого”. Революційні події нерідко “викидали наверх” освічених осіб невисокого творчого рівня: “Вистарчила одна в пору сказана промова, одна гучна фраза, сама фігура та постава, щоб із невідомого нікому чоловічка зробити “історичну особу”. ...До таких щасливців, винесених хвилиним успіхом на висоту”, І. Франко відносив й І. Гушалевиць. “Безідейна, а в основі своїй реакційна пісня “Мир вам, браття”, – писав він, – зробила його відразу поетом руської нації в Австрії, отворила йому дорогу до публічної діяльності...” [25, с. 23]. У революційному 1848-му році цю пісню-вірш можна назвати своєрідним музичним символом українського національного відродження в Галичині.

Однак поезія І. Гушалевиць маловідома в наш час, ще менше інформації про написану на неї музику. Вірш не увійшов до опублікованого в радянські часи збірника творів західноукраїнських письменників першої половини ХІХ ст., де містилося 18 невеликих Гушалевицевих поезій. Серед них, зокрема, було

надруковано вірш “Де єсть руська отчина”, що став патріотичною піснею, але про більш відому в 1848 р. поезію “Мир вам браття” навіть не згадується [17, с. 491–512]. Вона побачила світ у сучасній Україні, з деяким літературним редагуванням:

Мир вам, браття, всім приносим,
 Мир – то наших отців знак,
 Мира з неба всі днесь просим,
 Чи багатий, чи бідак.
 Разом руки ся подаймо
 І, як браття, ся любім,
 Одні другим помагаймо,
 К спільній меті поспішим!
 Що ж нам нині на заваді?
 Все вже зникло, тепер час!
 Далі й в мирі, далі й в ладі
 В ім'я Боже, лише враз!
 Мир вам, мир вам, руські діти.
 І гаразд вашим хатам!
 Разом сили сполучіте,
 Добре, добре буде нам! [20, с. 123].

Однак в оригіналі вірш І. Гушалевича мав ще два куплети, другий і третій:

2) І рознесем піснь новую
 Ген, за море в чужину,
 І свободу молодую
 Повітаймо як вино.
 Мир да буде вовік з нами,
 Бо де мир єсть, там і Бог,
 Мир нас злучит з небесами
 Сил ізліє на нас мног.
 3) Тоді світ ся весь дізнає,
 Що рід руський ще жиє,
 Рідну віру в серці має
 Й над землею понесе.
 Мир вам! Далі й тепер жваво
 Підлітаймо вище все
 З добрим словом некривавим
 Куди ясне сонце йде [9, с. 3, 4].

Таким чином, у період європейської “весни народів” почалася політизація українського національно-визвольного руху в Галичині, що сприяло устійненню національних символів, серед яких у середині ХІХ ст. особливе значення мав гімн – патріотична пісня урочистого характеру. Першими піснями-гімнами для галицьких русинів-українців, що стали популярними в освічених, патріотично налаштованих колах суспільства, були “Мир вам, браття” та “Ще не вмерла Україна”. Якщо перша з них, що набула поширення під час революційних подій 1848 р., поступово стерлася із суспільної пам'яті, то пісні-віршу “Ще не вмерла Україна”, уперше привселюдно виконаному в березні 1865 р., судилося стати національним гімном України.

Список використаних джерел

1. Австрійська держава // Новини. – 1849. – Ч. 15. – 19 лютого (3 марця). – С. 61. 2. Будеволя Прощальна річ, говорена на вечерницяхъ въ Перемишли въ память Тараса Шевченка // Мета. – 1865. – № 3. – 15 (27) марця. – С. 84–88. 3. Вахнянин А. Спомини з життя (Посмертне видане) / Анатоль Вахнянин / зладив К. Студинський. – Львів, 1908. – 138 с. 4. Вечерниці въ память Тараса. Допись зъ

Перемишля // Мета. – 1865. – № 3. – 15 (27) марця. – С. 79–84. 5. Вишневецька Г. Головна пісня України / Галина Вишневецька // Рідний край. – 2013. – № 2 (29). – С. 53–55. 6. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / за ред. О. Турія ; упоряд. У. Кришталович та І. Сварник. – Львів, 2002. – XXXIV + 270 с. 7. Гординський Я. Іван Гушалеви́ч і його літературна діяльність / Ярослав Гординський. – Львів, 1905. – 153 с. 8. Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині 1848 р. / Андрій Гречило // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 1998. – Чис. 16. – Червень. – С. 2. 9. [Гушалеви́ч І.] П'єсни на день 3/15 мая 1849. – Львовь, 1849. – 8 с. 10. [Гушалеви́ч І.] Стихотворенія Ивана Гушалеви́ча. – Перемишль, 1848. – 32 с. 11. Державний гімн України. Популярний історичний нарис / упоряд. М. Линник, В. Пономаренко. – К., 2006. – 55 с. 12. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Георгій Касьянов. – К., 1999. – 352 с. 13. Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 171 (Якубович С.), од. зб. 10, п. 1, 1 арк. 14. Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 171 (Якубович С.), од. зб. 11, п. 1, 1 арк. 15. О. Іван Гушалеви́ч // Діло. – 1903. – 21 мая (3 червня). – Ч. 112. – С. 2. 16. Павлик М. Твори / Михайло Павлик / упоряд. В. Яременка; передм. В. Качкана; приміт. В. Качкана та В. Яременка. – К., 1985. – 367 с. 17. Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. / упоряд., підгот. текстів І. І. Пільгука та М. Г. Чернописьского. – К., 1965. – 652 с. 18. Поезії Тараса Шевченка / накладомь К. Сушкевича. – Львовь, 1867. – Т. I. – 280 с.; Т. II. – 350 с. 19. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : монографія / Ігор Райківський. – Івано-Франківськ, 2012. – 932 + 16 с. 20. Сарбей В. Національне відродження України / Віталій Сарбей // Україна крізь віки : у 15 т. / за заг. ред. В. Смолія. – К., 1999. – Т. 9. – 336 с. 21. Серета О. Перші публічні декламації поезій Тараса Шевченка та шевченківські “вечерниці” в Галичині / Остап Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 23. – С. 18–33. 22. Серета О. В. Формування національної ідентичності: ранні народовці у підавстрійській Східній Галичині (1860–1873) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії зі спеціальності історія / Остап Володимирович Серета. – Будапешт, 2003. – 36 с. 23. Турій О. “Українська ідея” в Галичині 1848–1849 рр.: проблема національної та державної самостійності / Олег Турій // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. II (1995–1997). – С. 418–433. 24. Турій О. Українське духовенство і національно-політична боротьба в Галичині під час революції 1848–1849 років / Олег Турій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Ф. Стебля. – С. 159–180. 25. Франко І. Іван Гушалеви́ч / Іван Франко // Франко І. Зібр. творів : у 50 т. – К., 1982. – Т. 35. – С. 7–73. 26. Франко І. Южнорусская литература / Іван Франко // Франко І. Зібр. творів у 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 101–161. 27. Цольнер Е. Історія Австрії / Еріх Цольнер ; пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. – Львів, 2001. – 712 с. 28. Чередниченко Д. Від патріотичних пісень до національного гімну (Історія створення пісні “Ще не вмерла Україна”) / Дмитро Чередниченко // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 12. – С. 40–43. 29. Чередниченко Д. Павло Чубинський / Дмитро Чередниченко. – К., 2005. – 376 с. 30. Чернопол І. 199 депутатів Галицького сейму / Ігор Чернопол. – Львів, 2010. – 228 с. 31. Чернопол І. Національні гімни і Львів. Іван Гушалеви́ч / Ігор Чернопол // Львівська газета. – 2007. – № 101. – 15–17 червня. – С. 7. 32. Ще не вмерла Україна // Мета. – 1863. – грудень (вийш. 3/15 січня 1864 р.). – С. 271, 272.

Игорь Райковский

ПЕРВОЕ ИСПОЛНЕНИЕ УКРАИНСКИХ ПЕСЕН-ГИМНОВ В ГАЛИЦИИ “МИР ВАМ, БРАТТЯ” (1848 Г.) И “ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАИНА” (1865 Г.)

В статье освещается история написания и первого исполнения самых популярных в свое время украинских песен-гимнов в Галичине “Мир вам, братья” и “Ще не вмерла Украина”, а также краткие сведения об их авторах. Первая из них была написана И. Гушалеви́чем в 1848 г., стала своеобразным национальным гимном галицких русинов-украинцев периода “весны народов”. Современный национальный гимн Украины – поэзия П. Чубинского, впервые опубликована в 1863 г. и положена на музыку М. Вербицким – первый раз публично прозвучал в Перемишле 10 марта 1865 г.

Ключевые слова: национальное возрождение, национальный гимн, патриотическая песня-стихотворение, поэзия.

Ihor Raikivskyi

THE FIRST PERFORMANCE OF THE UKRAINIAN ANTHEM SONGS IN HALYCHYNA “MYR VAM, BRATTIA” (1848) AND “SHCHE NE VMERLA UKRAINA” (1865)

The article is devoted to the history of creating and the first performance of the most popular Ukrainian anthem songs in Halychyna “Myr vam, brattia” (“Peace to you, brothers”) and “Shche ne vmerla Ukraina” (“Ukraine has Not Yet died”). The information about the authors of the anthems is given. The first anthem song was written by I. Hushalevych in 1865 and it became the national anthem of the Ukrainian people from Halychyna during the “Spring of Nations”. The lyrics of the modern national anthem of Ukraine were written by Pavlo Chubynsky and the poem was first published in 1863. The music was composed by Mykhailo Verbytsky and the first performance of the piece was in Peremyshl on March 10, 1865.

Key words: national revival, national anthem, patriotic song-verse, poetry.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, лівє – 3 см, правє – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де “4” – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а “47” – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3x4 см.

У редакцію “УЄС” слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірники матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвєць, редакція “УЄС”, вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certification Commission of Ukraine (look at the “Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine”. – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, с. 47], where “4” – sequence number of the document in the list of References and “47” – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 15: Присвячується 75-річчю Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – 343 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 12.03.2015 р. Підписано до друку 29.05.2015 р.
Формат 70×100/16. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 29,51.
Замовлення 96. Тираж 150 прим.